

tri romaneskna aspekta u djelu lazara komarčića

saša radonjić

Devetnaesti vijek u srpskoj književnosti, za izučavaoce koji djeluju sa ovovremenskih pozicija predstavlja jednu od najprovokativnijih literarnih epoha. Razlozi za to su, jednim djelom u činjenici da se radi o godinama koje u kontekstu evolucije srpske književne misli nose predradikalno izrazito relevantnih preobrazbi. No i sticaj okolnosti druge vrste upućuju nas na XIX vijek kao prostor po kome, itekako, ima smisla prelaziti savremenim književno-teorijsko-istorijskim pa i aksiološkim instrumentarijom. Pri tom prevashodno mislim na **Istoriju nove srpske književnosti** Jovana Skerlića koja je zadugo propisivala šta i kako valja čitati iz srpske spisateljske baštine, ostavljajući, nezastuženo, čitav niz autora izvan i onih najnižih podeoka vrijednosne skale. (Uzroci za to su često bili i apsolutno neknjiževne prirode) Dakako, riječ je o problematici koja je manje više poznata te se ovdje više nećemo njome baviti, ali konstatujemo još jednom da zahvaljujući i Skerličevim nesumnjivo lošim anticipacijama, danas, na polju starije srpske književnosti ostaje mnogo prostora za ozbiljan rad.

Napomenimo odmah da revitalizacija gotovo, ili pak potpuno zaboravljenih srpskih pisaca predstavlja permanentan proces. Od rata naovamo svako desetljeće prisjetilo se po jednog izrazito relevantnog a zaboravljenog pisca pored niza manje značajnih ali u svjetlu sagledavanja nekih potonjih zbivanja, takode pažnje vrijednih autora. Shodno ovom kriteriju, uslovno rečeno, **zaboravljenosti** sve srpske pisce možemo podijeliti, (ad hoc) na tri grupe: prvu bi predstavljali oni čije pozicije nisu dolazile u pitanje od trenutka kad su se javili prvim djelima pa do danas (na pr. Branko i Žmaj), drugu grupu, dosta heterogenu, predstavljaju pisci čije je djelo izvjestan period bilo »zaboravljeno« ali prvi pokušaji prevrednovanja i novih čitanja vratila su im sav predašnji sjaj, (na pr. Kostić) Dakako u treću grupu spadaju oni koji su zaboravljeni i čije djelo i ne zavrđuje revitalizaciju. Uvidavni književni istoričari katkad sa profesionalnim zanimanjem čitaju njihova djela ali sa pravom ne ulažu veće napore na planu ponovne prezentacije tih autora. (na pr. Sundečić ili Aberdar) No postoji još jedna, mala grupa pisaca koja ima sasvim osobenu sudbinu. To su pisci kod kojih pokušaji prevrednovanja iako uporni, ponekad potekli i od izrazitih autoriteta jednostavno još nisu uspjeli ili su pak imali tek faktografski značaj. (Mušicki, Kader) Jedan od takvih pisaca je **Lazar Komarčić**, od čijeg se rođenja navršava 150 a od smrti 80 godina ove 1989. god. Valja odmah konstatovati da je L. Komarčić za života bio vrlo popularan pisac. Mada mu kritika uvijek nije bila naklonjena Komarčić je za dva svoja romana dobio i tada uglednu nagradu iz fonda Nikole Marinića, koju je dodjeljivala Srpska kraljevska akademija. Čak će i Skerlič u jednom tekstu konstatovati da je Komarčić jedan od najčitanijih pisaca 1906. godine. No već 1933. god. ovaj pisac je među zaboravljenim. Iz tog perioda je i prvi pokušaj njegove rehabilitacije istekao iz pera izvjesnog L. Lazarevića a objavljen u **Pravdi**. Do sledećeg pokušaja izvlačenja L. Komarčića iz već potpunog zaborava proteći će punih 37 godina. Te, 1970. god. u Priboju, inače Komarčićevom zavičaju izašla su izabrana djela ovog pisca uz predgovore Božidara Kovačevića i Vukomana Šalipurovića. Na žalost čitav pokušaj je prošao relativno nezapaženo, između ostalog i zbog ne baš najsrećnijeg izbora djela koja su reprintovana. Naredni pokušaj svraćanja pažnje na L. Komarčića potekao je od Božura Hajdukovića i objavljen je u **Književnoj reči** 1976. god. (br 53)

Jedan od »najagresivnijih« pokušaja temeljnog prevrednovanja Komarčićevog djela nalazimo u Deretićevoj knjizi **Srpski roman**

1800—1950^o. Čitavih osam stranica je Deretić posvetio ovom piscu konstatujući na kraju da je Komarčić uz Vidakovića, Ignjatovića, Rankovića najznačajniji srpski romansijer XIX vijeka. I doista, potkrepljena nizom argumenata ova teza se i danas čini potpuno tačnom. No samo dvije godine kasnije (1983.) u Deretićevoj **Istoriji srpske književnosti**¹ gdje i Ignjatović i Vidaković i Ranković imaju tretman adekvatan gore navedenoj kvalifikaciji, Lazar Komarčić je tek sa dvije tri rečenice spomenut u poglavljju **Saputnici realizma**, što će reći, ponovo vraćen u mrak iz koga je, zahvaljujući upravo Deretiću, već bio skoro definitivno izvučen.

Posljednjih nekoliko godina je u dva navrata pokazano ozbiljnije interesovanje za ovog pisca. Prosvetina edicija **Baština** izdala je roman **Dva amaneta** sa pogovorom Slobodanke Peković a Nolit u okviru svog projekta **Srpski roman** objelodanio je Komarčićev **Jedan razoreni um** sa pogovorom Božura Hajdukovića.

Inače, cjelokupan Komarčićev opus je vrlo obiman i kako B. Hajduković u ovom pogovoru kazuje, svakako nije u svom totalitetu vrijedan pažnje današnjeg čitaoca. Međutim, od jedanaest njegovih knjiga, a naročito od njegovih osam romana bar četiri predstavljaju za proučavaoce književnosti krajnje interesantne, zahtjevne tekstove, a dva sasvim sigurno idu u red najprovokativnijeg što je starija srpska književnost dala kad je riječ o romanu. To su romani **Jedna ugašena zvezda** i **Jedan razoreni um**. Mi ćemo ovom prilikom zanemariti Komarčićev pripovjedački rad kao i veći dio romansijerskog rada i skoncentrisati se na tri njegova naslova. Pored ova dva apostrofirana, nešto više pažnje posvetićemo romanu **Dragocjena ogrlica**. Mozaik od ova tri romana, predstavlja sublimaciju Komarčićevih opsesivnih tema. Ova tri djela, uz to ponajbolje ilustruju i širinu piščevih interesovanja, potom osobenu želju da se razlikuje od vremena i prostora u kome kao stvaralac djeluje. Konačno, oni predstavljaju neoborivi corpus delicti u procesu dokazivanja Komarčićevih pionirskih zasluga za genezu srpskog romana uopšte. Ukratko, djelo **Jedna ugašena zvezda** je prvi srpski naučno-fantastični roman, **Dragocjena ogrlica**, i pored nekih nedoumica, prvi je kriminalistički roman srpske književnosti dok je **Jedan razoreni um** jedno od prvih psiholoških i metafizičkih djela ove književnosti. Napomenimo ovdje da je Komarčić jedan od rodonačelnika političkog romana kod nas. [Moj kočijaš]

Komarčić se prvim djelom, [**Dragocjena ogrlica**] javio relativno kasno — kao četrdesetogodišnjak. No u naredna tri desetljeća je obilato nadoknadio do tada propušteno. Prethodno se bavio terzijskim zanatom, potom izgubivši prste prilikom bombardovanja Beograda 1862. god. završava učiteljsku školu i službuje kod Smedereva, da bi nakon nekoliko godina postao kafedžija. U tom periodu i otpočinje bavljenje novinarstvom i književnim radom. Pokreće i sopstveni list **Zbor** u kome djeluje sa pozicija političkog duha Svetozara Markovića. Kasnije je u Beogradu, kao urednik nekoliko časopisa bitno promijenio političku opciju čime je definitivno odredio sudbinu svoga djela u istoriji književnosti koju je neprikosnoveno krojio vrhovni kritičarski autoritet Jovan Skerlić. Iz Skerličevih perspektive je udaljavanje od Markovićeve ideja podrazumjevalo ne samo političko, nego kreativno i svako drugo nazadnjaštvo.

U pogovoru romana **Jedan razoreni um**, (str. 156—157) B. Hajduković raslojava cjelokupan Komarčićev opus u tri etape koje ne karakterišu ovog autora samo hronološki nego i poetički, odnosno aksiološki. Po toj klasifikaciji, prvoj, još tragalačkoj fazi pripadaju romani **Dragocjena ogrlica**, **Bezdušnici** i **Moj kočijaš**.

Sledeća faza predstavlja po Hajdukoviću vrhunac Komarčićevog proznog izraza a otjelotvorena je kroz sledeće naslove: **Jedan razoreni um**, **Dva amaneta**, **Pripovetke**. Treći i najplodniji period, kako Hajduković tvrdi, neće dostići nivo djela iz prethodne faze. Pored romana **Jedna ugašena zvezda**, o kome ćemo nešto više kasnije govoriti, Komarčić je objavio sledeće knjige: **Prosioci** i **potomci**, **Slike** i **pripovetke**, **Mučnici za slobodu** — djelo koje je još jednom donijelo ovom romanopiscu nagradu Akademije.

Hajdukovićeva klasifikacija sama po sebi nije neodrživa, no ona boluje od tipično skerličevskih boljki, naime, pažljivijem čitaocu ovog pogovora neće promaći da se Hajdukovićevo vrijednosno raslojavanje Komarčićevog djela zasniva na veličini famoznog, (a po ovog stvaraoa fatalnog) »koeficijenta realizma«. Hajduković, kao i mnogi drugi, posmatra Komarčića kao »pisca čije je čitalačko iskustvo presudno vezano za književnu epohu koja je već prošla«, (romantizam) što je načelno tačno, i koji postaje autor od formata tek kad nekim nepoznatim putevima nabasa na tvrde realističke staze, što je potpuno netačno. Čak se može tvrditi obrnuto — sasvim slaba mjesta u Komarčićevom djelu su upravo prepoznatljiva po toj realističkoj protezi navučenoj na corpus koji teži da bude neobuzdan, književno-stilski nedeterminisan. I šta uopšte možemo dobiti ako »koeficijentom realističnosti« pokušavamo odrediti vrijednost pisca koji je, na primjer, stvorio jedan naučno-fantastični roman par exelans? No posmatran u totalitetu svojih stilsko-tematskih ispoljavanja, Komarčić svakako nije ni romantičar. Ili, preciznije, upravo ona mjesta gdje je zaplovio očigledno romantičnim vodama, pored već apostrofiranih izrazito realističkih, predstavljaju najneobjedljivije segmente. Postavlja se pitanje kako imenovati, ono doista vrijedno u opusu ovog pisca koji je živio na prelazu romantizma u realizam a stvarao u temporalnom okviru ovog potonjeg? I rekao bih da ozbiljan razgovor o stvarnim vrijednostima Komarčića kao pisca počinje upravo od ovih nedoumica, koje u svojoj suštini jesu stilsko — formacijske naravi, ali u ovom slučaju bitno determinišu upravo aksiološki aspekt. Počnimo dakle od, iz prethodno rečenog, očigledne premise: svoje umjetnički najrelevantnije trenutke Komarčić je dosegao kada se na sasvim autentičan način udaljio istovremeno i od realizma⁴ i od romantizma⁵. Što znači u dva svoja romana — **Jedan razoreni um** i **Jedna ugašena zvezda**. Ne tako konzistentni, i u smislu stilsko-formacijske paradigme razbremenjeni, ali zanimljivi iz drugih razloga su romani **Dragocjena ogrlica** i **Dva amaneta**. Riječ je o prvim kriminalističkim romanima srpske književnosti. Posebnu težinu ima činjenica da je **Dragocjena ogrlica** izašla čitavih 7 godina prije prvih dijela **A. Conana Dojla**, rodonačelnika detektivskog romana u svjetskoj književnosti. Dakako, za ovaj roman ne možemo konstatovati da je detektivski u onom smislu koji podrumjeva tradicija začeta **Dojlovim** djelima, ali ni da je daleko od takvog spisateljskog fonda. Naime, u romanu **Dragocjena ogrlica** ne postoji centralni lik detektiva, ali pored zločina, žrtve i zločinca postoji lik koji, ne iz profesionalnih nego iz moralnih poriva dovodi, na način vještog agenta, slučaj do razrješenja. Pored nesumnjivog preobla sentimentalnih te didaktičko-moralističkih diskursa ovo djelo posjeduje sasvim dovoljno potrebnih elemenata da ga imenujemo kao prvi uspješni kriminalistički roman srpske književnosti.

Roman **Dva amaneta** je iste provenijencije, sličnih nedostataka (ponekad i intenzivnijih), ali i sa nekoliko prednosti; za razliku od **Dragocjene ogrlice** koja se čitava zbiva u ambijentaciji postrevolucionarnog Pariza odnosno Londona, radnja romana **Dva amaneta** smještena je u Beograd te zasnovana na vjerodostojnim sudskim spisima. Ovo je istovremeno i prvi roman Beograda kao urbane sredine. Oba romana se odlikuju vrlo vještom upotrebom krajnje usloženih pripovjedačkih postupaka; kombinovanje hronoloških i retrospektivnih projekcija, digresivnost itd, postupci su kojima je Komarčić suvereno vladao. Naročito pripovjedačko umjeće Komarčić je pokazao u svom trećem »krimi-romanu« **Prosioci**, no smješten u seoski milje ovaj roman manje pri-

ziva duh klasičnog kriminalističkog djela a više socijalno — etnološke sage.

Vratimo se sada na navedeno udaljavanje Komarčića i od romantizma i od realizma. U pogovoru romana *Dva amaneta* — Prvo izdanje iz 1986. god. — **Slobodanka Peković** konačno imenuje odgovarajućim sintagmama neke osobnosti ovih proza, koje su u trenutcima prvog pojavljivanja izazivale kod kritičara obilje animoziteta. U prvom planu, riječ je o građenju karaktera junaka što S. Peković ova-ko apostrofira: »Mladi junaci u delima ovog pisca ne samo da su nepokretni, neborbeni, ne samo da su ophrvani pesimizmom i melanholijom, već, suprotno prirodi mladosti, ni u ljubavnim osećanjima nisu poneti (vulkanskim) strastima« (str. 178). A u zaključku pogovora Pekovića nas još više približava preciznom imenovanju Komarčićevog kreativnog kursa: »Komarčić je u romaničarski i slikoviti seoski milje neočekivano uneo duh moderne Evrope: rastrzanog, bezličnog junaka, gotovo klišetiziranog, melanholiju i pesimizam, iz pripovedanja je izostavio radnju i u prvi planj istakao atmosferu i nagoveštavanje, primenio novu tehniku pripovedanja koja nije poštovala logični tok vremena i radnje, otkrio nenastanjeni kosmos kao krajnje mesto uzleta usamljene duše«, (str. 187). Gotovo da se i nema šta dodati na ova lucidna zapažanja. U svakom slučaju navedeni citati, valjda definitivno, ukazuju da posmatra- ti Komarčićevo djelo u poetičkim obzorima romantizma ili pak realizma nije mnogo ni korisno ni misleno. Naročito atipičan u odnosu na epohu u kojoj se pojavio, a delimično i u odnosu na sve ostalo što je Komarčić napisao, je roman *Jedan razoreni um*. Prvobitni naslov — inače mnogo bolji i primjerniji djelu — je bio *Kant našeg doba*, ali pošto je Akademijin recenzent dr Milan Jovanović insistirao, autor ga je izmjenio. Roman je, kako sam naglasio izrazito atipičan — atipičan po odbiru tematike (geneza jedne psihoze), potom po pripovjedač-koj tehnici (pomjeranje tačke gledišta sa sveznajućeg pripovjedača ka »nepouzdanom« koji je istovremeno junak priče), te po unutrašnjoj, psihološkoj karakterizaciji likova. Sve su to osobnosti koje je Božur Hajduković u pogovoru ovog romana — Nolitovo izdanje iz 1983. g. — vrlo temeljito izložio te se nećemo duže zadržavati na njima. Obratićemo pažnju na jedan aspekt ovog romana koji do sada nije bio tretiran. Naime Komarčić se poigrao nekim osnovnim postulatima spisateljske doktrine, (posebno romansijske) i stvorio djelo u kome nema ni konflikta likova, ili sukoba druge vrste koji inače funkcionišu kao osnovni pokretači dramske radnje. Čitav roman djeluje kao neki literarni *perpetuum mobile*. Ali to nije sve; Komarčić, ne uvodi u radnju čak ni neutralne likove. Sve portrete autor je idealizovao koliko god je mogao, učinio ih arkadjskim, odarenim božanskom dobrotom. Otuda je početna, i osnovna ambijentacija djela diskretno utopijska. Logično pitanje je — šta se u romanu dobilo ovakvom strategijom, osim sasvim izvjesne i provokativne neobičnosti? Komarčić je kao vrstan pripovjedač-taktičar vjerovatno procjenio da će tek u takvom, idiličnom i pastoralnom kontekstu, iracionalne sile zla, (opredmećene kroz anatomiju jednog ludila) dobiti dimenzije i značaj koji im je namjenjen. Postupak je, kako sam već nagovjestio, krajnje netipičan i za samog Komarčića koji je gotovo sva ostala djela gradio na temeljima radikalnog suprotstavljanja principa iskonskog dobra i iskonskog zla; reprezenti ovih principa su konkretni, antropomorfizirani i iz njihovog sukoba kao pobjednik uvijek izlazi reprezent principa dobra. Jedino u romanu *Kant našeg doba* na jednoj strani stoje svi likovi čija se iskonska dobrota graniči sa svetošću, a na drugoj zlo kao iracionalna nekontrolisana sila koja na kraju trijumfuje. Ovaj trijumf je prikazan, kroz valjda najjezivije slike koje srpska književnost ima — slike potpunog mentalnog i fizičkog propadanja mladog intelektualca Ve-lje.⁶ Pored Komarčićevih opesivnih tema — tajne postanka svijeta, kosmosa, sudbinske predodređenosti — ovaj roman posjeduje još jedan, zanimljiv i u dotadašnjoj srpskoj književnosti nerabljen motiv — motiv dvojništva. Na ovom motivu je i zasnovana čitava, inače statična fabula romana. No, kada kažem stan-

tična podrazumjevam ovaj termin u značenjskoj dimenziji koja priziva duh modernih romaneskih tokova, gdje dinamika priče ima drugorazredan značaj. Sta reći još o djelu koje je predstavljalo u svom vremenu krajnje neobičan romanescni izdanak; po svom unutarnjem ustrojstvu daleko od realističkog pripovjedačkog koda, ne mnogo bliže romantizmu, sa likovima sentimentaliziranim i idealizovanim intenzitetom koji je i u Komarčićevu vrijeme morao biti djelimično komičan ali sa krajnjim ishodištem u najstrašnijih ljudskoj tragediji, ovo djelo je umnogome anticipiralo kasnije obzore srpskog i evropskog romana.

Roman *Jedan ugašena zvezda*, u konkurenciji svih Komarčićevih djela, predstavlja ono koje će poklonicima »stare književnosti« podariti najviše čitalačkog zadovoljstva. A čini se da ga je i autor pisao sa najviše spisateljske strasti. Konačno se našao u poziciji da ne brinući mnogo za sopstvenu književničku reputaciju posveti čitavu knjigu tematici koja ga je ponajviše inhibirala i nalazila manje ili više mjesta u svim njegovim prethodnim djelima kao pro-

žrtva slepog miša

perica markov

JA GRANČICE ZABADAM U MESO

Obrađujem satisfakciju

*sitnom višnjom vetra
talasam mozak
ujedinjene vatre*

*evo trčim
evo idem*

*od cveta, sa mirisa
na miris
sa cveta na cvet
raspetih U Podne*

*U krajnjem naporu (... tačke...)
nastojim da se odmorim
od papirnatih latica
i skoćim na drvo*

*Zadihanom vremenu
mislim prirodnim odstojanjem*

*belom kosom, u snu
žudnje — trajanja
korena i ploda*

*kidam telo na komade
i grančice zabadam u meso*

*očima
mamim ptice*

pratni, lajt motiv. Grubo rečeno i primjenjeno na sve Komarčićeve izlete te vrste, tema se može imenovati kao *poluprimjenjena astronomija*. Konkretno, pak, u romanu *Jedan ugašena zvezda* temu možemo vrlo precizno odrediti kao *astralno putesestvije kroz galaktička prostranstva*. Komarčićeve ambicije u ovom, zasigurno iznimnom putopisu u našim književnostima, su bile velike — istovremeno je želio ispuniti u potpunosti edukativnu komponentu djela ne čineći pri tom ustupke pred svojim golemim imaginacijskim porivima. Rezultat takvih napora je kranje osoben amalgam koji ćemo bez suzdržavanja okvalifikovati kao prvi srpski naučno-fantastični roman i jedan od prvih te vrste u svijetu. Vrednovan elementi-

ma modernosti — čak i ako zanemarimo tematski SF okvir — ovaj roman pridobija atribut najuspjelijeg Komarčićevog djela. A ako se malo poigramo i ovaj amalgam od čisto naučnog diskursa i metafizičkih te imaginativnih pasaža osvjeltimo postmodernističkim reflektorima koeficijent njegove zanimljivost će još porasti. No ipak, ostanimo u sferama nešto tradicionalnijeg teorijsko-metodološkog instrumentarija a Komarčićevo djelo neće zbog toga mnogo izgubiti. Obzirom da je komponenti, koje su izrazito relevantne za roman, veoma mnogo, pobrojaćemo samo neke uz najneophodnija objašnjenja, neovisno o njihovoj formalno-tehničkoj ili semantičkoj naravi. Držim da je od naročito značajja iznjeti jedan od Komarčićevih pripovjedačkih postupaka a to je krajnje frekventna digresivnost, posebno u prvoj trećini romana. U ovim pasazima autor sasvim moderno korespondira kosmički sa mitološkim aspektom. Kao izrazit kvalitet ove knjige ne može se prenebretnuti ni slikovitost te kolorit koji je Komarčić, svojim inače izvrsnim jezikom ostvario. Potom slijede poimanje evolucije kao Božijeg čina, odnosno Božje potrebe za estetizacijom što znači konačnim savršenstvom, te poimanje tajni smrti, života i samog Boga blisko zapadnoj ezoterijskoj tradiciji. Mada nema nikakvih indikacija da je Komarčić imao bilo kakvih veza sa nekim od, u to doba mnogobrojnih, krugova koji su tretirali okultna, magijska i druga slična saznanja u svim njegovim djelima, a osobito u ovom nailazimo na mnoge osnovne postulate ezoterijskih učenja. Fizionomija ovog romana, zapravo, u svojoj osnovi ima jedno astralno putovanje kako ga opisuju danas mnogo pristupačniji spisi najuglednijih hermetičara, mističara i drugih.

Posebnu zanimljivost u romanu predstavlja način na koji Komarčić, kao izrazito religiozan čovjek miri svoja vjerska opredjeljenja sa onim koja je imao kao pasionirani izučavalac astronomije, dakle egzaktno duh. Iz ovog prividnog konflikta kao produkti su izašli pasusi u kojima autor razmišlja na način filozofa kosmičke orijentacije. (na pr. ovako »Cela vasseljena, to je jedan kaleidoskop. Pa ipak, ona je u tom svom većitom menjanju nepromjenljiva«, ili »Vasiona je apsolutna jednostavnost«.) Riječ je o gnomima koji su bili u dubokoj koliziji sa duhom epohe u kojoj je pisac stvarao. A kad već spominjemo duh epohe napomenimo da je on imao i poneku negativnu konotaciju po unutarnje ustrojstvo djela. Tako se vjerovatno nećemo moći ne nasmiјati/kada pročitaemo mjesto na kome se Laplasov duh, sveznajuće kosmičko biće obrača protagonistu romana dijalekatskim, za ovaj kontekst isuviše ekspresivnim formama — »Šta je bolan veselnice?« i sl.

Pored namjere da svoje čitaoce uputi u osnovna znanja o kosmosu kojima se tada raspolagalo, Komarčić je u romanu iskazao negativan odnos prema sopstvenoj civilizaciji, te dao apokaliptičku viziju te civilizacije. Učinio je to parabolom u kojoj se, tobože govori o nekom nestalom svijetu negdje duboko u vasioni, na čijim ostacima junak romana i njegov vodič saznaju od jedinog preživjelog istorijat te planete koji, sasvim izvjesno, govori o prilikama na Zemlji.

Recimo još da se ovo djelo, i pored svega percipira sa minimumom otpora koji čitalac savremenog senzibiliteta gotovo neizostavno ima pri susretu sa djelima iz starije književnosti.

A rezime ovog napisa je kratak i svodi se na sintagme koje su već napisane u prethodnim pokušajima revitalizacije djela Lazara Komarčića. Svakako, riječ je o piscu koji je učinio izuzetno značajne pomake u genezi srpskog romana. Pokazivao je naročitu potrebu da se razlikuje od svojih suvremenika i u tim pokušajima izašao je na početak puta koji izravno vodi ka romanu modernističke provenijencije.

1. još jedna, uslovna grupa se mogla formirati od autora čije djelo vjerovatno ima smisla preprednovati, ali još nisu izručene iz bibliotečkih fondova i ponovo pročitana.

2. Nolit, Beograd 1981. god. (str. 182 — 190)

3. Nolit, Beograd 1983. god. (str. 403)

4. 5. pod romantizmom i realizmom podrazumjevam ono što su ove odrednice značile u Komarčićevom odnosno Sterlicevom vremenu

6. ostalim dimenzijama motiva propadanja pogledati u knjizi *Tragični vidovi starijeg, srpskog romana* Ljubiše Jeremića, Književna zajednica, Novi Sad 1986.